

19. **Потрашков С. В.** Дореволюционная провинциальная историография событий Отечественной войны 1812 года на Украине // Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы: Материалы X Всероссийской научной конференции (Бородино, 3–5 сент. 2001 г.) / Сост. А. В. Горбунов. – М., 2001. – С. 162–170.

20. **Потрашков С. В.** Отечественная война 1812 года в украинской историографии (1917–1991 гг.) / С. В. Потрашков // Бородино и наполеоновские войны: Битвы, поля сражений, мемориалы: Материалы Международной научной конференции. (Бородино, 9–11 сент. 2003 г.) / Сост. А. В. Горбунов. – М., 2003. – С. 235–243.

21. Прецінні унікати для вас // Свобода: Український щоденник. – Нью-Йорк, 1984. – 24 берез. (№ 56). – С. 4.

22. **Стоянов Ф. Ф.** Тимчасові козацькі формування Лівобережної України в XIX ст.: Організація, склад, служба: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ф. Ф. Стоянов / Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечнікова. – Одеса, 2007.

23. **Стрельський В. І.** Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 року: Стенограма публічної лекції / В. І. Стрельський / Т-во для поширення політ. та наук. знань Укр. РСР. – К., 1953.

24. **Стрельський Г. В.** Українська історична наука в роки Другої світової війни / Г. В. Стрельський // Історія України. – 2011. – Листоп. (№ 41–42). – С. 4–9.

25. Український народ у Вітчизняній війні 1812 року: Зб. док. / Центр. держ. іст. архів УРСР; Упоряд.: В. І. Стрельський, Г. Ю. Гербельський; Ред. М. Ляхович. – К., 1948.

26. *Herbilsky Nryhorii // Encyclopedia of Ukraine / Edited by V. Kubijovych; University of Toronto. – Toronto; Buffalo; London, 1988. – Vol. 2: G – K. – P. 140.*

Надійшла до редколегії 08.06.2012

УДК 94 (485): 355.48

О. М. Слісаренко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ФОРТИФІКАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БОРОДІНСЬКОЇ ТА ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВ: АНАЛІЗ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ НАДБАНЬ

Порівнюється інженерне (фортифікаційне) забезпечення Полтавського бою та Бородінської битви.

Ключові слова: фортифікація, інженерне забезпечення, поле битви, редут, батарея.

Проводиться сравнение инженерного (фортификационного) обеспечения Полтавского боя и Бородинской битвы.

Ключевые слова: фортификация, инженерное обеспечение, поле битвы, редут, батарея.

The author of this article carries out the comparison of engineering support for the Poltava battle and the Borodino battle.

Key words: fortification, engineering support, battlefield, redoubt, battery.

У російській історії Полтавська та Бородінська битви як дві знакові події визначають важливий відтинок її розвитку. Якщо Полтавська битва 27 червня (8 липня) 1709 р. ніби символізує початок імперського піднесення Росії, то Бородінська 26 серпня (7 вересня) 1812 р. завершує цей етап й починає період спочатку стагнації імперії, а після Кримської війни 1853–1856 рр. – її занепад.

Не дивно, що в такій ситуації вивчення історії цих битв завжди привертало увагу як російських, так і закордонних істориків. Крім того, до певної міри пара-

доксальними були наслідки цих бойовищ. Перше з них поклато край великодержавності Швеції, хоча війна з нею тривала ще 12 років. Друга битва позначила занепад Наполеонівської імперії, яка припинила своє існування менш ніж за три роки.

І хоча за 300 років від Полтавської та за 200 років від Бородінської битв накопичено значний історіографічний доробок, різні аспекти цих битв вивчено нерівномірно. На нашу думку, найменш докладно вивчено саме військово-технічний аспект обох битв і практично не вивчалися ці битви в порівняльно-історичному аспекті. Лише останні 6–7 років дають деяке просування у вивченні вказаних напрямків, тому автор запропонованого матеріалу й вважає актуальним звернутись до аналізу історіографічних досягнень та, можливо, здійснити певний підсумок цих досягнень.

Незважаючи на велику кількість праць, присвячених обом великим битвам, спеціальних праць стосовно інженерно-фортифікаційного забезпечення цих битв небагато. Слід відзначити дві роботи В. Ф. Шпрека, написані до ювілеїв битв – 230-ї річниці Полтави та 140-ї річниці Бородіна [11; 12], а також С. Є. Гербановського [3]. Але, як бачимо, ці праці з'явилися вже достатньо давно – понад 70 та 60 років. Матеріал їх вимагає певної корекції як відносно Полтавської, так і Бородінської битв. Стосовно Бородінської битви поправки у інженерно-фортифікаційні аспекти внесено в енциклопедичному виданні 2004 р. [9]. Щодо Полтавської битви нещодавно з'явилось дві об'ємні монографії – петербурзького історика П. Кротова [7] та полтавського дослідника В. Молтусова [8], в яких присвячено великі фрагменти інженерній підготовці поля битви. Якщо матеріал П. Кротова викладено в достатньо традиційному ключі, то В. Молтусов висловив ряд оригінальних гіпотез.

Насамперед, В. Молтусов піддає сумніву розташування передових редутів російської позиції. Відносно них у літературі давно затвердилась думка про «Т»-подібну форму, коли шість поперечних редутів було посилено чотирма редутами, збудованими перпендикулярно до них [10, с. 38]. Спираючись на картографічні джерела XVIII ст., дослідник висловив досить обґрунтоване припущення, що взаємне розташування редутів нагадувало літеру «V» [8, с. 223]. Йдучи далі, він також припустив, що редутів було не 10, а лише 9 [8, с. 220, 221]. Остання теза обґрунтована досить слабко і не підтверджена матеріалами шведської сторони. Також малоімовірним здається твердження В. Молтусова про існування двох багатокутних укріплень лівіше головного російського ретраншементу на узліссі Яковецького лісу [8, с. 226]. По-перше, всі автори підкреслюють, що земляні роботи гігантського об'єму росіяни виконали у стислі терміни – 25–26 червня (6–7 липня), всі фортифікаційні споруди будувалися максимально простої форми: кути, квадрати, прямі лінії. Побудова ж багатокутних споруд вимагала більше часу і зусиль. По-друге, саме розташування їх на невеликому просторі шириною 200 м, а довжиною менше 1000 м фактично не потрібне, бо ця відстань прострілювалася не лише гарматним, але й рушничним вогнем з ретраншементу. Причому росіяни намагалися в першу чергу закінчити саме цей, лівий фас, а правий залишився трохи недобудованим аж до самої битви, і саме проти нього було спрямовано маневр шведської армії. Якщо на даній площині й було побудовано якусь обсерваційну споруду, то вона була невеликою і простої форми. Власне, допускає таку ймовірність і сам Молтусов [8, с. 226].

Повертаючись до лінії редутів, можна стверджувати, що історики по сьогоднішній день не з'ясували точно їх розміри, адже рештки їх було зруйновано до 1817 р., а модель редуту, відбудована в 1909 р., мінімум удвічі менша за реальну. Останні дослідження припускають, що вони мали просту квадратну (точніше – ромбічну) форму з довжиною сторони у 60 м [1, с. 29; 8, с. 224], або й 70 м [7, с. 127]. Ці самі дослідники визнали достовірність даних 1909 р. про те, що гарні-

зон редутив складали не 2 батальйони, як це вважалося в працях радянського часу [3, с. 58], а 13, що загалом давало понад 4700 бійців [7, с. 147; 8, с. 227].

Серед нерозв'язаних питань залишається проблема артилерійського оснащення редутив. За непрямыми даними нібито кожен редут мав по дві гармати, а отже загалом 20. Однак гарматне угруповання російських військ також залишається нез'ясованим питанням. Зрозуміло, що широко розповсюджена цифра у 72 гармати російської армії суттєво занижена [3, с. 58]. Сучасні дослідники подають їх кількість у 102 стволи, але існують і вищі цифри – 176 [8, с. 238] та навіть 310 гармат [7, с. 178]. В обох випадках доказова база доволі непереконлива, тому більш вірогідно, що Петро I мав 102 гармати при армії та 28 гармат у Полтаві, а отже, 130 стволів. Скільки саме гармат було в редутах, до сьогодні залишається нез'ясованим.

Останньою новацією сучасної історіографії Полтавського бою залишається загальний задум спорудження редутив. Варто визнати слушною думку В. Молтусова, що редуги будувалися не як геніальне передбачення російського царя щодо ходу майбутньої битви, а лише як елемент загального прикриття російської позиції [8, с. 219]. Свою ж видатну роль у ході битви вони зіграли завдяки помилкам шведської розвідки й неадекватним заходам шведського командування.

Загалом же, оцінюючи фортифікаційне забезпечення Полтавської битви, сучасні дослідники зробили два важливих досягнення: армія Петра I мала у своєму розпорядженні 6 800 одиниць шанцевого інструменту, що дозволяло задіяти великий людський ресурс для інженерних робіт. При двозмінній роботі вдень могли працювати близько 13–14 тис. чоловік. Російська армія протягом 9 діб підготовки до бою спорудила три укріплених табори, кожен наступний більший попереднього. Останній табір мав розміри приблизно 600 x 1 000 м, тобто 60 га. Ступінь завершеності інженерних споруд був високим, що суттєво підвищувало стійкість російських військ у бою з високоорганізованою шведською армією й зрештою принесло переконливу перемогу.

Інженерне забезпечення Бородінської битви здійснювалося у схожих умовах – росіяни збирались дати оборонний бій з подальшим контрнаступом, але співвідношення сил противників було іншим: атакуюча сторона (французи) мала деяку перевагу в чисельності – 135 тис. проти 120 тис., а перевага росіян в артилерії – 640 гармат проти 587 – не була такою тотальною, як у Полтавському бою [5, с. 155].

Характер фортифікації на Бородінському полі визначався задумом М. І. Кутузова та специфікою застосування російської артилерії, яка була більших калібрів та важчою, а значить, менш мобільною. Фельдмаршал розташував свої сили на високому правому березі р. Колоча, створюючи флангову загрозу головним силам Наполеона, що рухалися Новою Смоленською дорогою. Протягом 23 серпня (4 вересня) почалося спорудження біля с. Маслово, на крайньому правому фланзі російської позиції вузла оборони, відомого в літературі XIX ст. як «ланцюгове укріплення» [4, с. 86]. Цей вузол оборони було оснащено 26 гарматами, але в бою він не був задіяний й зусилля на його спорудження виявились марними. Далі на південний захід було споруджено 4 батареї біля переправи через р. Колоча біля сіл Бородіне та Горки. Батареї було встановлено на висотах і оснащено 32 гарматами [6, с. 28]. Правда, М. І. Богданович чомусь подає 37–38 гармат [2, с. 142]. Можливо, тут враховані ще якісь гармати поблизу батарей.

На крайньому лівому фланзі почалося спорудження п'ятикутного редугу біля с. Шевардіне на невисокому кургані. Його розмірів в літературі не подано, тому попередні висновки дослідників про оснащення 12 гарматами в сучасній літературі піддано сумніву [9, с. 794]. Швидше за все, виходячи з розміру кургану, в редуті було розташовано лише 3 гармати, а ще 9 розташовано поблизу. Редуги будувати не встигли через важкий ґрунт та нестачу шанцевого інструменту. Фак-

тично під час французької атаки 24 серпня це був батареїний окоп без амбразури для гармат.

Після того як росіяни з'ясували, що головні сили ворога переправилися на правий берег р. Колоча, лишивши на Новій Смоленській дорозі авангардний корпус Євгена Богарне, вони вирішили спорудити нову смугу укріплень. 25 серпня під час паузи в бойових діях почали спорудження т. з. «батареї Раєвського», яка собою являла трикутний люнет зі сторонами по 72 м, розрахований на 18 гармат. Захищав батарею батальйон Полтавського полку на чолі з підполковником І. Т. Коношиним [9, с. 51]. Батарею та смугу передпілля не було завершено, що й дозволило французам оволодіти нею після третьої атаки близько 15 години 26 серпня (7 вересня).

Найбільш відомими фортифікаційними спорудами на Бородінському полі стали т. з. Семенівські (Багратіонові) флеші. Їх також споруджували 24–25 серпня (6–7 вересня) ті ж самі московські ополченці під керівництвом поручика Д. Богданова, які напередодні будували й Шевардінський редут. Дві флеші були фактично люнетами у формі прямокутних споруд фронтального розміру по 22 м, з боковими сторонами 63 та 22 м з невисокими брустверними насипами у 1,5–2 м. Третя флеша позаду двох перших мала менші розміри – 18 x 18 м. Кількість гармат була різною – 12 на більшій (південній), 8 – на північній, 4 – на тилівій. Загалом 24 стволи, а не 36, як це вказувалось у класичній праці П. Жиліна [6, с. 29]. Флеші захищалися військами 2-ї зведеної гренадерської дивізії графа М. Воронцова (по 1 батальйону). Їх також не вдалося повністю завершити з тих самих причин, що й Шевардінський редут, але їх було краще вписано у рельєф, а взаємне розташування дозволило російським військам чинити запеклий опір французам протягом п'яти годин.

Загальний висновок інженерного забезпечення обох битв може бути таким:

- незважаючи на велику чисельну перевагу, війська Петра I дуже ретельно готували поле бою, спорудивши за 9 діб три достатньо великих укріплених табори (біля с. Семенівка, Петрівка та Яківці) і смугу з 10 редутів значних розмірів;
- інженерне обладнання Бородінського поля має характер експромтних дій значно меншого обсягу: 4 невеликих укріплених вузлів оборони та 5 батарей. Майже всі вони закінчені не були, лише «батарея Раєвського» була відносно великою;
- забезпечення інженерних робіт військами Петра I було помітно кращим: до них залучалась більшість особового складу армії, а кількість шанцевого інструменту була достатньою;
- в армії М. Кутузова фортифікаційні роботи здійснювалися спеціальними саперними підрозділами (піонерними ротами), яких було всього 5, а спроба залучити до робіт московське і смоленське ополчення була малоефективною через гостру нестачу знаряддя;
- стан вивчення у військово-історичній науці інженерного забезпечення Полтавської битви відносно кращий завдяки працям останніх років. Матеріали Бородінської битви досліджено гірше, хоча джерельну базу збережено краще, однак спеціальні роботи майже відсутні.

Бібліографічні посилання

1. **Артамонов В. А.** Подвиг восьмого редута / В. А. Артамонов // 300 лет Полтавскому сражению. Спец. выпуск ВИЖ. – 2009. – С. 29–31.
2. **Богданович М. И.** История Отечественной войны 1812 г. по достоверным источникам : в 3 т. / М. И. Богданович. – СПб., 1859. – Т. 2.
3. **Гербановский С. Е.** Инженерные мероприятия в обороне Полтавы и по обеспечению Полтавского сражения / С. Е. Гербановский // Из истории русского военно-инженерного искусства / Сост. Д. В. Панов. – М., 1952. – С. 51–62.
4. **Ефремов К. Н.** Кутузов и военно-инженерное искусство / К. Н. Ефремов // Из истории русского военно-инженерного искусства / Сост. Д. В. Панов. – М., 1952. – С. 75–95.

5. Жилин П. А. Отечественная война 1812 г. / П. А. Жилин. – М., 1988.
6. Жилин П. Бородинское сражение / П. А. Жилин, А. Ярославцев. – М., 1952.
7. Кротов П. А. Битва при Полтаве. К 300-летней годовщине / П. А. Кротов. – СПб., 2009.
8. Молтусов В. А. Полтавская битва: уроки военной истории. 1709–2009 / В. А. Молтусов. – М., 2009.
9. Отечественная война 1812 года. Энциклопедия / Отв. ред. В. М. Безотосный. – М., 2004.
10. Павловский И. Ф. Битва под Полтавой 27 июня 1709 года и ее пам'ятники / И. Ф. Павловский. – Полтава, 1908.
11. Шперк В. Ф. Инженерное обеспечение Полтавской битвы (К 230-летию Полтавской битвы) / В. Ф. Шперк. – М., 1939.
12. Шперк В. Ф. Инженерное обеспечение Бородинского сражения: К 140-летию / В. Ф. Шперк // ВИЖ. – 1952. – № 8. – С. 69–76.

Надійшла до редколегії 09.11.2012

УДК 930.1 : 329.21 (477)

О. В. Головіна

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

ВИНИКНЕННЯ, ЦІЛІ ТА СТРУКТУРА МОНАРХІЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ: ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ

Здійснюється загальний огляд історіографії виникнення та організаційного оформлення монархічних політичних об'єднань на території України на початку ХХ ст.

Ключові слова: монархічні організації, політичні партії в Україні, періодизація історіографії проблеми, особливості та тенденції у розвитку історіографії.

Дан общий обзор историографии создания и организационного оформления монархических политических объединений на территории Украины в начале ХХ в.

Ключевые слова: монархические организации, политические партии в Украине, периодизация историографии проблемы, особенности и тенденции в развитии историографии.

The article generally investigates the historiography of establishment and institutionalization of monarchical political associations in Ukraine in the early twentieth century.

Key words: monarchical organizations, political parties in Ukraine, periodization of historiography problem, features and tendencies of historiography development.

Виникнення, організаційне оформлення та діяльність монархічних партій та організацій крайнє правої спрямованості є однією з важливих складових політичних процесів, що відбувалися на території України на початку ХХ ст. Дослідження монархічних об'єднань, структури та цілей їхньої діяльності як політичних утворень, що були виразниками панівної у Російській імперії ідеології, – проблема, розв'язання якої є невід'ємною частиною всебічного наукового дослідження історіографії історії України.

Починаючи з періоду виникнення та активної діяльності монархічних партій та організацій на початку ХХ ст., ці об'єднання привертати увагу та викликали жвавий інтерес сучасників [8; 9; 10; 12; 14; 26 та ін.]. Вивчення різноманітних аспектів діяльності непростетарських, зокрема монархічних, партій тривало з пере-